

Kvarnplan, Säby 4:11

Arkeologisk förundersökning i samband med markarbeten inom
fornlämningsområde till L1972:554, fastigheten Säby 4:11,
Visingsö socken, Jönköpings kommun, Jönköpings län

Kvarnplan, Säby 4:11

Arkeologisk förundersökning i samband med markarbeten inom fornlämningsområde till L1972:554, fastigheten Säby 4:11, Visingsö socken, Jönköpings kommun, Jönköpings län

© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2023

Innehåll

Sammanfattning	5
Inledning	7
Målsättning och metod	7
Topografi	8
Fornlämnings- och kulturmiljö	8
Tidigare undersökningar	11
Resultat	12
Schaktning för tillbyggnad, juli 2023	12
Schaktning för nedläggning av VA-ledning, augusti 2023	12
Metalldetektering	12
Fynd	12
Utvärdering av undersökningsplanen	12
Administrativa uppgifter	14
Referenser	16
Arkiv	16
Kartmaterial	16
Referenser på webben	16
Otryckta källor	16
Tryckta källor och litteratur	16

Bilagor

Bilaga 1. Historiska kartor	19
-----------------------------------	----

DEN UPPDRAGSARKEOLOGISKA PROCESSEN

Uppdragsarkeologin regleras av 2 kap. 10–14 §§ i Kulturmiljölagen samt genom allmänna råd och föreskrifter. Arkeologiska uppdrag indelas i flera etapper: arkeologisk utredning, förundersökning och undersökning. Processen syftar i första hand till att bevara fornlämningarna, vilket är grundtanken i kulturmiljölagen.

Arkeologisk utredning

Arkeologisk utredning brukar göras i två steg. Den första etappen, steg 1 (AU1), innebär att befintlig kunskap i form av arkivmaterial, äldre handlingar och historiska kartor samt litteratur och uppgifter om tidigare undersökningar sammanställs med syfte att se om fornlämningar berörs av arbetsföretaget. Därtill görs en fältinventering i syfte att lokalisera tidigare okända fornlämningar. Steg 2 (AU2) utgör den del som innebär markingrepp i form av sökschakt med grävmaskin och provrutsgrävning. Om det konstateras förekomst av fornlämningar så kan dessa, om de inte kan bevaras, gå vidare till en arkeologisk förundersökning.

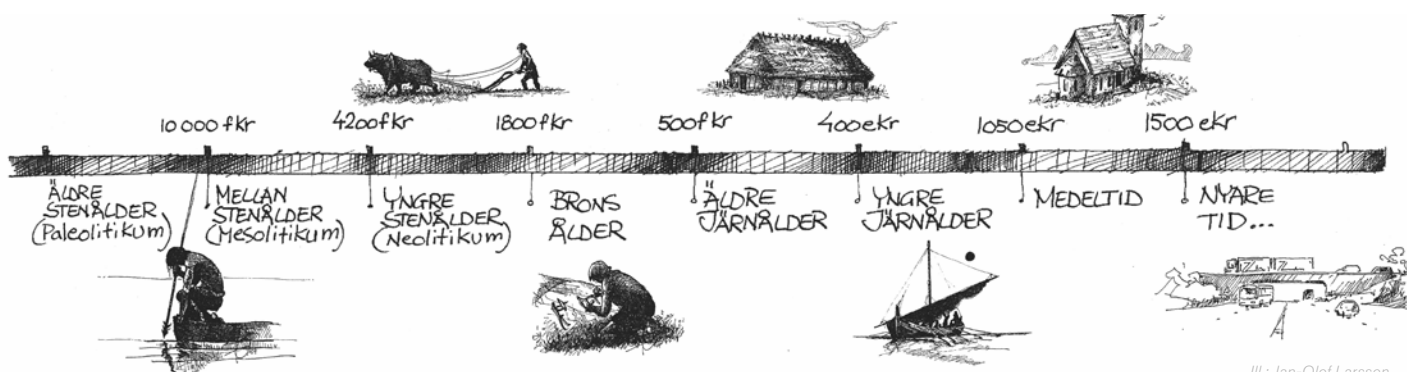
Arkeologisk förundersökning

En arkeologisk förundersökning (FU) syftar till att fastställa och beskriva fornlämningens karaktär, datering, utbredning och komplexitet samt att ta till vara fynd. Resultaten ska kunna ligga till grund för länsstyrelsens bedömning av kunskapspotentialen inför kommande beslut om tillstånd till ingrepp i en fornlämning. Förundersökningen ska också ge underlag för företagarens (exploatörens) vidare planering. Om fornlämningen efter förundersökning bedöms vara välbevarad och ha vetenskaplig potential går det vidare till nästa steg i processen - en arkeologisk undersökning.

Arkeologisk undersökning

En arkeologisk undersökning (UN) utförs med anledning av att en fornlämning behöver tas bort. Syftet med en arkeologisk undersökning är att dokumentera en fornlämning, ta till vara fornfynd, rapportera och förmedla resultaten för att skapa kunskap av relevans för myndigheter, forskning och allmänhet. Dokumentationsmaterialet och fynden ska bevaras för framtiden samt tolkas vetenskapligt och infogas i ett kulturhistoriskt sammanhang. Undersökningen innebär att hela eller delar av fornlämningen slutgiltigt tas bort. Efter att fornlämningen tagits bort är marken fri att exploatera ur fornlämningssynpunkt.

Mer information om den uppdragsarkeologiska processen finns på Riksantikvarieämbetets hemsida.

Sammanfattning

Sommaren 2023 genomförde Jönköpings läns museum en förundersökning i form av en schaktningsövervakning vid ett markarbete i Säby på Visingsö. Anledningen var att det på tomten låg en gravhög, L1972:5547.

Gravhögen och den väderkvarn som var placerad på den tas upp i det historiska källmaterialet från tidigt 1800-tal till dess mitt.

Inga fornlämningar påträffades vid förundersökningen.

Inledning

Vid två tillfällen under sommaren 2023 har Jönköpings läns museum genomfört en förundersökning inom fastigheten Säby 4:11, Visingsö socken i Jönköpings kommun. Anledningen till undersökningen var att fastighetsägare Anders Tidstrand planerade att lägga ner ledningar för vatten och avlopp samt anlägga en brunn på tomten där en fornlämning i form av en hög L1972:5547 är belägen.

Fält- och rapportansvarig var Anna Ödeén, antikvarie vid Jönköpings läns museum.

Förundersökningssytan var dels en yta intill befintligt hus på 14 m², dels en yta för anläggandet av en brunn på 12 m² samt omkring 70 löpmeter schakt.

Målsättning och metod

Förundersökningens målsättning var att begränsa fornlämningens, i detta fall högen L1972:5547:s utbredning och säkerställa att inga andra fornlämningar påverkades av arbetsföretaget. Om enklare förhistoriska anläggningar påträffades skulle dessa undersökas, dateras och karaktäriseras. Om däremot större anläggningar eller komplexa kulturlager påträffades skulle förundersökningen avbrytas och kontakt tas med Länsstyrelsen för samråd.

Målgrupper för förundersökningen var Länsstyrelsen och Anders Tidstrand.

Metoden som användes var schaktgrävning med grävmaskin inom de ytor som skulle komma att beröras av tillbyggnaden samt för nedläggning av ledningar och rör. Detta gjordes under övervakning av personal från Jönköpings läns museum.

För digital inmätning av schakt användes en nätverks RTK.

Figur 2. Ett schakt grävs för nedläggning av VA-ledning, strax öster om huset.

Figur 3. Här syns berggrunden, som består av skiffer och sandsten, endast 0,2 meter under markytan.

Topografi

Förundersökningsområdet låg på norra delen av Visingsö och på dess höjdrön, 105–110 meter över havet. Det utgjordes av tomtmark bevuxen med gräs och i öster avgränsades det av åker.

Matjordslagret var till övervägande del 0,2–0,4 meter tjockt och bestod av brunt humöst grus med inslag av skiffer. Undergrunden var skiffer eller den så kallade Visingsöformationen, vilken ligger grunt i det här området.

Fornlämnings- och kulturmiljö

Intill det aktuella förundersökningsområdet ligger en grav i form av en hög L1972:5547 (figur 1 och 4). Den tas upp i inventeringen som gjordes av Claes Claesson över öns fornlämningar 1933 och har då inventeringsnummer 1 (JLM). Han började tydligen i norr och förflyttade sig sedan söderut över ön. Graven är otydlig och har enligt Fornsök förändrats genom trädgårdsodling och ett källarbygge. Att detta stämmer kunde också konstateras på plats och en jordkällare är byggd strax söder om graven, när det gjordes är dock osäkert. Enligt nuvarande fastighetsägare bör det ha skett under sent 1800- eller tidigt 1900-tal.

Figur 4–6. Översta bilden visar högen L1972:5547. Foto från nordväst. På mellanbilden kan den inbyggda grillen och stenkanten, som i Fornsök beskrivs som kantkedja i graven, ses. Foto från sydöst. Den nedre bilden visar källaren som ligger söder om graven. Foto från väster.

Häradsbeskrivaren och lantmätaren Jonas Allvin tar redan 1859 upp graven och det då söder om liggande gravfältet: *"Norr om Kumlabý upphöra nästan alldeles de af ensamt jord uppkastade griftekullar; det är blott straxt sydost från den vid landsvägen mellan Säby och Aflösa byar stående väderkvarnen vi finna några sådana, spridda, låga och oansenliga, och det synes som sjelfva kvarnen blifvit byggd på en sådan av något större omfång"* (Allvin 1859/1993). Även Wilhelm Berg beskriver hur väderkvarnen är byggd på gravhögen: *"Mellan Säby och Aflösa äro några små och oansenliga högar och på en af dem, något större än de andra stod förr en väderquarn"* (Berg 1885). Det här är intressant då det även finns uppgifter om att en hög strax norr om Sankt Laurentii kapellruin på ön också utgjord grunden till en väderkvarn (Fornsök, L1970:6204).

De kartor som väderkvarnen finns avbildad på är storskiftes-kartorna från 1802 gällande kronoallmanningen och från 1819 gällande Grönstad/Säby samt en laga skifteskarta från 1853 som också gäller Grönstad/Säby. I den sistnämnda är tomten benämnd *Kvarnplatsen*. Dessutom finns den avbildad på en karta från 1813 samt en karta som visar öns fornlämningar och från 1820 (Alvin, plattform för digitala samlingar och bilaga 1). I Sjöborgs *Samlingar för Nordens fornläskare* som är från 1830 är väderkvarnen också utmärkt. Utifrån de källor vi har och utan att kunna göra en större djupdykning i arkiven kan vi ändå fastställa att kvarnen stod på plats mellan 1802 då den finns avbildad på en storskifteskarta fram till 1859, då Allvin beskriver den som ståendes på gravhögen.

Omkring 50 meter söder om det aktuella förundersökningsområdet är, som Allvin och Berg också beskriver, platsen för ett numera undersökt och borttaget gravfält, L1971:5900. Det bestod av 17 runda högar och undersöktes 1917 (Engqvist 1917). Vissa av gravarna innehöll spår av träkistor och gravfältet bedömdes vara från yngre järnålder.

Inom den fastighet som ligger omkring 50 meter i sydöstlig riktning gjordes en utredning 2018, då en härd påträffades som daterades till förromersk järnålder, L2019:1476 (Ödeén 2019).

I närområdet i övrigt har diverse lösfynd gjorts. Omkring 200 meter i nordvästlig riktning har slagg hittats, L1970:2980. 600 meter åt östnordöst har fynd av både en flintyx och en trolig flintdolk gjorts, L1972:5364. Omkring 500 meter i sydvästlig riktning har fynd av två stenyxor gjorts, L1972:5384 (figur 1). Detta vittnar sammantaget om ett område som har brukats av människor under flera tidsperioder.

Hembygdsföreningen på Visingsö har givit ut en serie böcker över byarna på ön och dessas gårdshistorisk. I böckerna tas inte bara gårdar utan även mindre fastigheter upp samt vilka som bott i dem. Gällande stugan vid Kvarnplan i Säby är den först dokumenterade boende Catharina Andersdotter som flyttade in tillsammans med tre barn 1837 (Visingsö hembygdsförening 2009). Hon kom

från grannbyn Avlösa och tvingades flytta därifrån efter att hennes man året innan hade drunknat i en båtolycka utanför Domsand. Tomten som i gårdshistoriken också benämns *Kvarnkilen*, utifrån sin form, ägdes av Säby by. Detta visade sig när dagens fastighetsägare skulle köpa loss tomten och den, trots dess knappa 500 m² och hade 20 ägare.

Tidigare undersökningar

2018 gjordes en utredning inför nybyggnation på fastigheten strax sydöst om den här aktuella (Ödeén 2019). Då undersöktes en härd från romersk järnålder. Dikt an och delvis inom samma område som nu var aktuellt gjordes en förundersökning 2022, även detta på grund av nybyggnation. Vid det arbetet påträffades inga förhistoriska lämningar (Ödeén 2022).

Figur 7. Stugan som efter förundersökningen fick en mindre tillbyggnad och vatten indraget.

Resultat

Schaktning för tillbyggnad, juli 2023

Den aktuella ytan och därmed också schaktet som grävdes var 3×4,8 meter i öst–västlig riktning och 0,2–0,6 meter djupt, djupast i västra delen.

I schaktet framkom fyllnadsmassor efter den tillbyggnad som tidigare stod på platsen. Fyllningen bestod av brunt, humöst sandigt grus med en stor mängd sten samt tegel, glas, djurben i form av slaktavfall och porslin.

Schaktning för nedläggning av VA-ledning, augusti 2023

Sammanlagt grävdes omkring 70 meter schakt till en bredd av 0,6 och 1,8 meter. Det bredare schaktet lades direkt öster om huset. Djupet på schakten var 0,6–1,1 meter.

Matjordslagret, som bestod av mörkbrun humös sand var 0,2 till 0,7 meter djupt. Djupast var det intill huset, i den norra delen av förundersökningsområdet. I Säby och Avlösa ligger berggrunden, den så kallade Visingsöformationen, mycket grunt och inom vissa ytor endast på 0,2 meters djup. Detta har även konstaterats vid tidigare arbeten som gjorts strax intill (Ödeén 2019 och 2022).

Vid schaktningsarbetet framkom inga förhistoriska anläggningar eller konstruktioner.

Metalldetektering

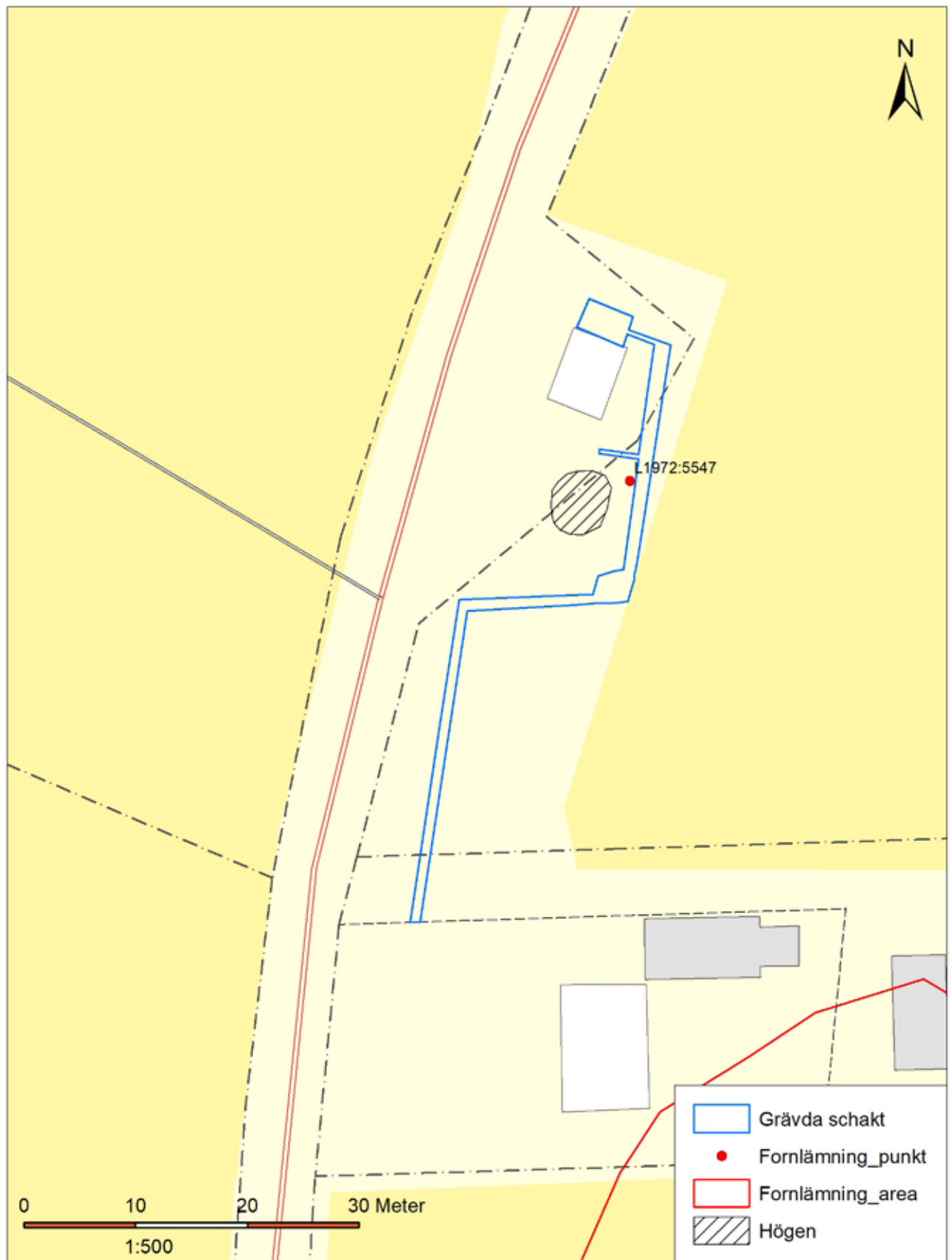
Den metalldetektering som genomfördes i samband med schaktningsövervakningen gav endast ett sentida fyndmaterial.

Fynd

Vid arbetet påträffades ett recent fyndmaterial som flaskor, porslin och slaktavfall. Detta samlades inte in.

Utvärdering av undersökningsplanen

Jönköpings läns museum anser att undersökningen är gjord efter den upprättade undersökningsplanen.

Figur 8. Plan som visar var schakten grävdes vid förundersökningen.

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr: 431-3686-2023
Länsstyrelsens beslutsdatum: 2023-06-26
Jönköpings läns museums dnr: 2023-187
Uppdragsgivare: Anders Tidstrand
Fält- och rapportansvarig: Anna Ödeén
Rapportgranskning: Mikael Nordström
Fältpersonal: Anna Ödeén
Fältarbetstid: 2023-07-06, 2023-08-23
och 2023-08-24
Län: Jönköpings län
Kommun: Jönköpings kommun
Socken: Visingsö socken
Fastighetsbeteckning: Säby 4:11
Koordinater: N: 6436604 E: 462365
Koordinatsystem: Sweref 99 TM
Höjdsystem: RH 2000
Undersökningsyta: Cirka 100 m²
Fornlämningsnummer: L1972:5547
Fornlämningstyp: Grav, hög
Fynd nr: -
Tidigare undersökningar: Jönköpings läns museum ar-
keologisk rapport: 2019:05 och
2022:13.

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

ANTIKVARISK BEDÖMNING / KOMMENTAR

Antikvarisk bedömning görs utifrån Riksantikvarieämbetets praxis för tillämpning av kulturmiljölagen (KML). Lämningstyperna och deras bedömning redovisas i den så kallade *Lämningstypistan* som är upprättad och ajourhållen av Riksantikvarieämbetet. Länsstyrelsen gör den slutliga bedömningen inom ett uppdrag.

Fornlämning

Fornlämning är en lämning som är skyddad enligt kulturmiljölagen. För att kunna bedömas som fornlämning måste den vara äldre än 1850. Tre kriterier måste också vara uppfyllda; det ska vara en lämning efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergiven. Det är förbjudet att utan tillstånd från länsstyrelsen rubba, ta bort, gräva ut eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning.

Övrig kulturhistorisk lämning

Övrig kulturhistorisk lämning används för kulturhistoriska lämningar som har tillkommit efter 1850, men som ändå anses ha ett antikvariskt värde. Bedömningen används även för vissa lämningar som inte uppvisar fysiska spår, till exempel fyndplats eller plats med tradition.

Möjlig fornlämning

Möjlig fornlämning anges för lämningar som kräver vidare utredning för att den antikvariska bedömningen ska kunna fastställas. Lämningen måste vara bekräftad i fält. Möjlig fornlämning kan även anges för en lämning som har undersökts i samband med en arkeologisk undersökning, men där man inte kunnat fastställa lämningens utbredning.

Ingen antikvarisk bedömning

Ingen antikvarisk bedömning används för lämningar som blivit helt borttagna genom en arkeologisk undersökning eller helt förstörda. Lämningar som endast är kända via kartmaterial, skriftlig eller muntlig källa och inte har kunnat återfinnas i fält, kan inte heller ha en antikvarisk bedömning.

Ej fastställd

Den antikvariska bedömningen har inte fastställts. Avser till exempel boplatslägen där en arkeologisk utredning steg 2 krävs för att eventuellt kunna finna spår som inte är synliga ovan mark.

Referenser

Arkiv

Jönköpings läns museum (JLM)

Riksantikvarieämbetet, Stockholm (RAÄ)

Kulturmiljöregistret, Fornsök: <https://app.raa.se/open/fornsok/>

Kartmaterial

Lantmäteriet. ArkivSök (<https://etjanster.lantmateriet.se/>):

Lantmäteristyrelsens arkiv (LSA): Visingsö socken, Norra och södra kr all:n. Akt E127-33:3. Storskifte. Gustaf Ödvalld 1802.

Lantmåterimyndigheternas arkiv (LMA): Visingsö socken, Grönstad. Akt: 06-viö-41. Storskifte. 1819.

Lantmåterimyndigheternas arkiv (LMA): Visingsö socken, Grönstad. Akt 06-viö-55. Laga skifte 1853

Referenser på webben

Alvin. Plattform för digitala samlingar och digitaliserat kulturarv (<https://www.info.alvin-portal.org/>)

Universitetsbiblioteket, Lunds universitet. D2:11 De la Gardieska kartsamlingen. Werming, Nils Gustaf (utgivare). Lundgren, Carl Gustaf (gravör) 1813. (Nedladdat 2023-08-24)

Uppsala universitetsbibliotek. Handritade kartor Sverige. 1820. (Nedladdat 2023-08-24)

Otryckta källor

Enqvist, Arvid. 1917. Undersökning av fasta fornlämningar å Tunnerstad - Skattegårds egor, Visingsö. Otryckt rapport i Jönköpings läns museums arkiv.

Tryckta källor och litteratur

Allvin, Jonas. 1993 (1859). *Beskrifning över Wista Härad uti Jönköpings län*. Stiftelsen Grännamuseernas Skriftserie nr 4. Jönköping.

Berg, Wilhelm. 1885. *Visingsö jemte anteckningar om Visingsborgs grefskap*. Göteborg.

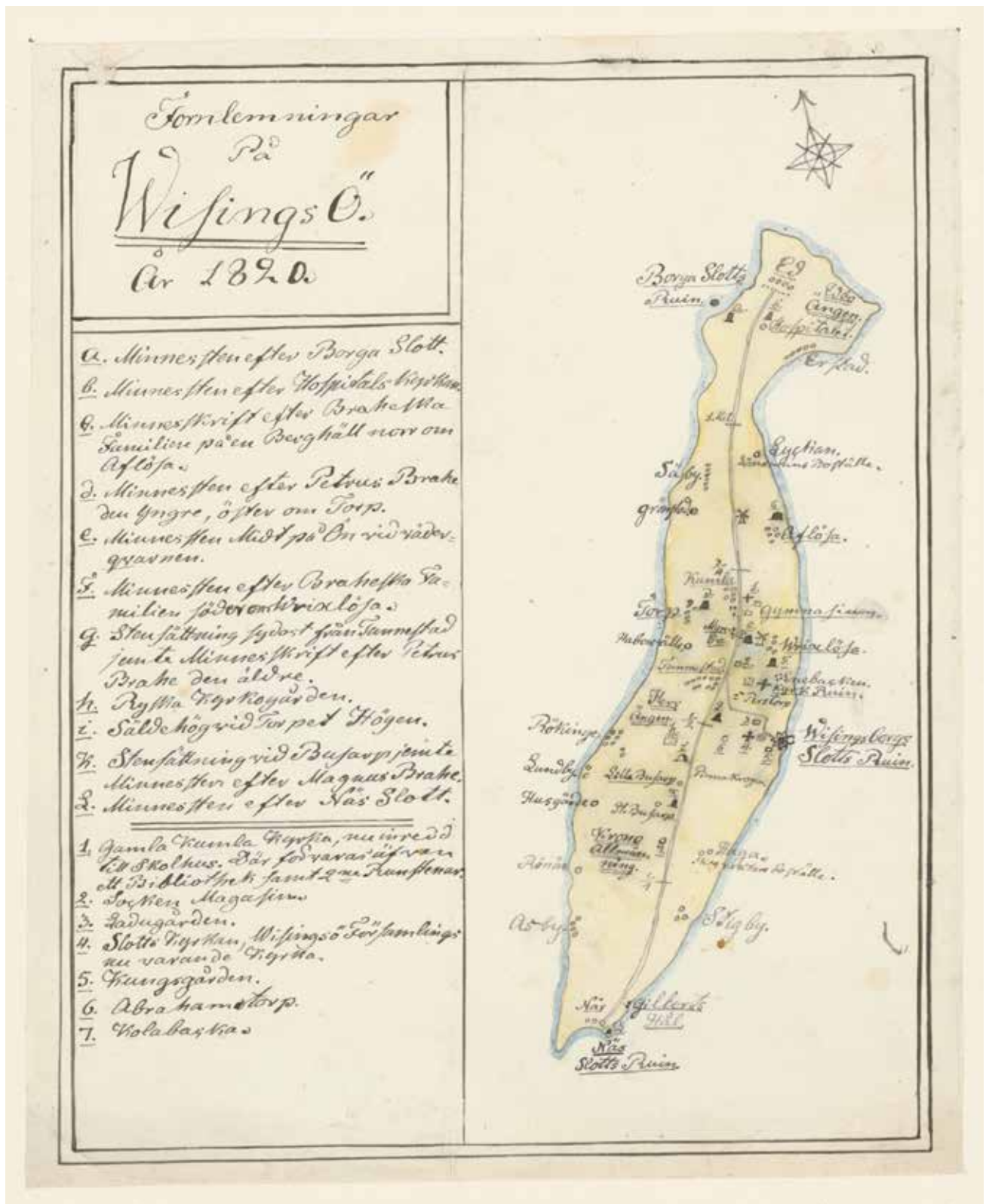
Sjöborg, Nils Henrik. 1830. *Samlingar för Nordens fornälskare*. Tredje Tomen. Stockholm.

Visingsö hembygdshörening. 2009. *Avlösa, Säby, Grönstad, Lyckan. Visingsö gårdshistorisk del 9*. Visingsö hembygdshörening.

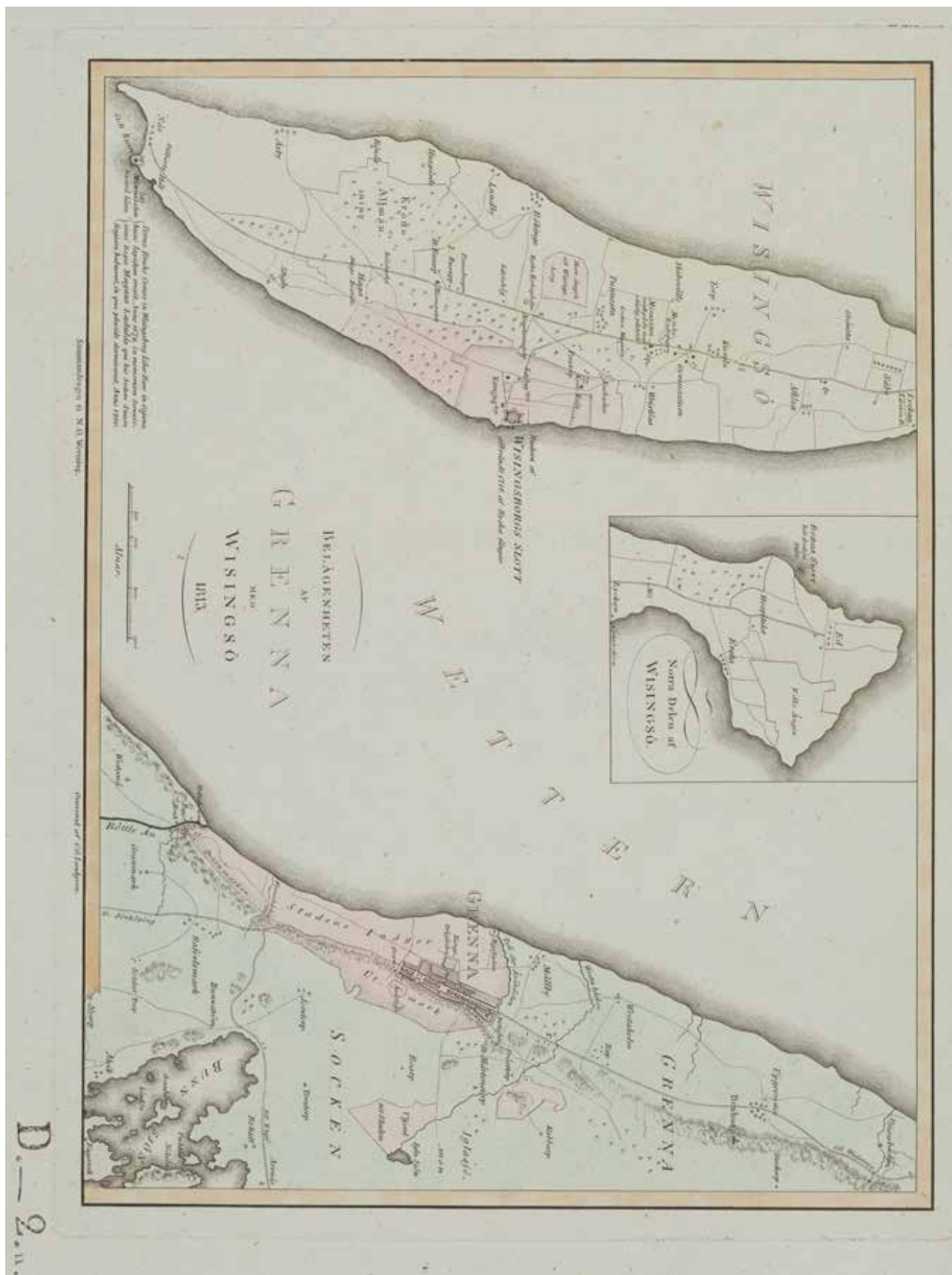
Ödeén, Anna. 2019. *Gravfält RAÄ 174. Arkeologisk utredning inför husbyggnation inom fastigheten Tunnerstad 16:2, delvis inom område för RAÄ-nr Visingsö 174, Visingsö socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län*. Jönköpings läns museum, arkeologisk rapport 2019:05. Jönköping.

- 2022. *Avlösa 4:2. Arkeologisk avgränsande förundersökning av L1972:5547 inför byggnation av garage inom fastigheten Avlösa 4:2, Visingsö socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län.* Jönköpings läns museum, arkeologisk rapport 2022:13. Jönköping.

Bilaga 1. Historiska kartor

Karta från 1820. Uppsala universitetsbibliotek (Alvin). På kartan finns en symbol för kvarnen i Säby.

Karta från 1813. Universitetsbiblioteket, Lund (Alvin). På kartan finns en symbol för kvarnen i Säby.

Sommaren 2023 genomförde Jönköpings läns museum en förundersökning i form av en schaktningsövervakning i samband med ett markarbete i Säby på Visingsö. Anledningen var att det på tomten, som också kallas Kvarnplan, låg en gravhög.

På Kvarnplan har, vilket namnet också antyder, stått en väderkvarn. Enligt äldre Visingsö-litteratur var den placerad på gravhögen.

